

Ежелгі үнді сюжетінің Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» мысалында трансформациялануы*

Аннотация. Бұл мақалада қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақын Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» атты шығармасының желісі мен ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінде кең таралған сюжеттің өзара үндестігі жан-жақты қарастырылған. «Панчатантра», «Қалила мен Димна» және «Хитопадеша» сияқты әлемге танымал шығармаларда баяндалған тасбақа мен екі құстың оқиғасы көптеген елдердің әдебиетінде түрліше көрініс тапқаны мәлім. Әр жұрттың белгілі бір шығарманы өз табиғатына бейімдеп, қайта түзген кезде, оның біршама өзгеріске ұшырауы – заңды нәрсе. Көне сюжеттердің төркіндестігін аңғартатын бұл құбылыс осы зерттеуге арқау болып отыр. Орталық Азияның бірқатар халықтарының сөз өнеріне енген, қазақ жеріне түрлі жолдармен жетіп, руханият қазынасына қосылған көшпелі сюжеттің даму ерекшеліктері айқындалып, жаңа туындыны жырлау кезінде қандай өзгеріске түсетінін зерделеуге ден қойылған. Осы сюжетке негізделген қазақтың хайуанаттар туралы ертегілерінің шығу төркіні жөнінде байыптама жасалған. Бақа мен екі тотының хикаясы жырланған Майлықожаұлының «Тотынама» мысалы ауызша авторлық поэзияның үлгісі ретінде зерттеу нысанына айналған.

Мақала авторы орта ғасырларда жазбаша шыққан қара сөз түріндегі шығарманың қазақ топырағында өлеңге айналу жолдарына, жырлану ерекшеліктеріне, сюжеттің түрлену тәсілдеріне жан-жақты талдау жасайды. Көне үнді сюжетінің басқа әдебиеттерге ауысу барысындағы трансформациялану үдерісін айқындауға және бұл өзгерістер Майлықожаұлының «Тотынама» мысалында қалай орын алғанын көрсетуге мән берілген.

Түйін сөздер: ақын, трансформация, сюжет, әдеби ескерткіштер, ауызша жырлау, әлемдік үрдіс.

*Мақала АР14869710 «Түркі халықтарының авторлық ауызша поэзиясы: генезис, типология, поэтика» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-177-191>

Кіріспе

Көне дәуірден күні бүгінге дейін желсін үзбей жеткен шығыс сюжеттерін, әсіресе үнді топырағында дүниеге келген ежелгі әдеби ескерткіштердің өзегіндегі мысал-әпсаналарды шығармашылығына барынша пайда-

ланған қазақ ақындардың бірі – Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Тамыры тереңге тартатын мұндай хикаялар шайырдың бірнеше өлең-толғауларында кездеседі. Ол көпке белгілі бұл сюжеттерді көркемдік таным тұрғысынан қайта қорытып, ұлт табиғатына бейімдеп, жаңа туындыға айналдырған.

Әсіресе, Майлықожаның сонау үнді аңыздарынан бастау алатын «Тотынама» деген мысал өлеңі [1, 482-487] айрықша назар аудартады. Шығарманың дәл осылай аталуына шығыс жұртына кең тараған әйгілі хикаялар жинағының танымал атауы [2; 3; 4; 5; 6] себеп болғаны анық. Бір қызығы, әлемді шарлаған көне үнді әдеби ескерткіштерінің бірқатарында кездесетін сол тәмсілдегі бақа мен қос үйрек жөніндегі сюжет «Тотынамада» атымен жоқ. Есесіне осы хикаяға негіз болған «Панчатантра» [7], «Кәлила мен Димна» [8], «Хитопадеша» [9] секілді көне дәуір шығармаларында нақты көрініс тапқан.

Майлықожаның үнді аңызының негізінде тараған сюжетке орай шығарған мысал өлеңінің «Тотынама» деп аталуының бірнеше себебі болуы мүмкін. Біріншіден, қазақ жұртына «Тотынама» немесе «Тотының тоқсан тарауы» деген жалпы атаумен тұтас шығармалар да, үзік-үзік хикаяттар да түрлі жолмен көптеп жеткені анық. Солардың арасында «Панчатантра» мен «Кәлила мен Димнадан» ауыз екі жәдігерліктерге көшкен тасбақа мен екі құстың оқиғасы да жүргені дау тудыра қоймас. Өйткені, баршаға белгілі бұл сюжет қазақ ертегілерін топтастырған жинақтарда бірнеше нұсқа түрінде жарық көрді. Сондықтан шығыстың рухани құндылықтарын зердесіне құйған шайыр осы сюжеттің түп-төркіні «Тотынамада» жатыр деп топшылауы кәдік. Екіншіден, ақын осы шығармасының кіріспесінде екі тотыны кейіпкер етіп алады. Бақа мен үйректердің оқиғасы ұрғашы тотының еркек тотыға айтқан әңгімесі ретінде баяндалады. Яғни, ол екі үйректің арқасында аузына таяқ тістеп, әуелеп ұшып, аңғалдығынан жерге құлап, ажалын тапқан бақаның хикаясын бастамас бұрын тотылар арасындағы тәжікелесуді суреттейді. Қосалқы сюжетке кіріспе арқылы көшеді. Әйгілі шығыс сюжетіне тағы бір шығыс аңызын қосақтап, өзіндік құрылым түзеді. Үшіншіден, бұл шығарманы кейінірек жазып алған өзге бір адам қойған тақырып болуы да мүмкін. Қалай болғанда да, күллі шығысты жайлаған «Тотынама» хикаясындағы тоты айтқан әңгімелер осы мысалдың атауын қоюға түркі болғаны даусыз.

Зерттеу әдістері мен дерек көздері

Бұл зерттеуге негізінен тарихи-типологиялық және салыстырмалы зерттеу әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ салыстырылып отырған сюжеттердің тарихи-гносеологиялық негіздеріне, ежелгі құндылықтарымен төркіндігіне ден қойдық. Бірнеше шығарманың түрлі нұсқаларын қатар қойып қарастырып, әрбір элементтерінің шығу тегіне үңілдік. Көп уақытты қамтыған әдеби процесс барысында туындының қандай түрленіске түскенін айқындауға назар аудардық.

Мақаламызда Майлықожаның «Тотынама» атты мысал өлеңі және оған негіз болған үнді әдеби ескерткіштері, сондай-ақ, осы туындылармен үндес, әлемдік сөз өнерінде орны бар шығыстың классикалық шығармалары [10; 11; 12] зерттеу нысанасы ретінде алынды. Соның ішінде Майлықожаның «Тотынамасының» жырлануына тікелей ықпал еткен «Панчатантра», «Кәлила мен Димна», «Хитопадеша», «Тотынама» сияқты әлемге танымал әдеби құндылықтар Майлықожа мысалымен мұқият салыстырылды.

Орта ғасырлардағы үнді әдебиетіндегі сюжеттердің біразы біздің ертегілерімізге де сіңген. Әсіресе, хайуанаттар туралы кейбір ертегілердің оқиғасы «Панчатантрадан» және «Кәлила мен Димнадан» көшкен сюжеттерге негізделген. Сондықтан зерттеуімізге қазақтың бірқатар ертегілері де өзек болды. Нақтылай айтсақ, «Тотынамамен» үндес «Бақаның көшуі» [13], және «Екі қаз, бір бақа» [14] ертегілеріне жан-жақты талдау жасалды.

Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынамасы» мен үнді әдеби ескерткіштерін жан-жақты салыстыру үшін осы тақырыпты тікелей немесе жанамалай қарастырған басқа да ғалымдардың іргелі еңбектері пайдаланылды.

Жалпы, шығыс әдебиетінің нұсқалары мен қазақ әдебиетіндегі шығармалардың үндестігі жөніндегі мәселе зерттеуші ғалымдар тарапынан біршама қарастырылды. Әсіресе Ш.Сәтбаева [15], С.Қасқабасов [16], Ө.Күмісбаев [17], С.Төлеубаева [18], Б.Әбжет [19; 20] сияқты ғалымдардың араб, парсы және үнді сюжеттері мен қазақ руханиятының байланысы

жөнінде жазған еңбектерінің өте құнды екенін айтуға тиіспіз. Біздің де бірқатар мақаламыз [21; 22] осы тақырыпқа арналды.

Ал бүгінгі мақалаға арқау болған Майлықожа Сұлтанқожаұлы шығармашылығын әдебиеттанушы ғалымдар Ә.Оспанұлы, А.Жаппарқұлова зерттеді. Ә.Оспанұлы ақын мұрасы жөнінде көптеген мақалалар жазды. Әдебиет тарихына арналған жинағына Майлықожа шығармашылығы туралы монографиялық тарау [23, 35-130] әзірледі. А.Жаппарқұлова Майлықожа Сұлтанқожаұлының әдеби мұрасы жөнінде кандидаттық диссертация [24] қорғады. Екі ғалым да ақынның өлең-толғауларын үнді сюжеттерімен сабақтастыра зерттеді. Бірақ Майлықожаның «Тотынамасы» үнді әдебиетіндегі барлық нұсқалармен жан-жақты салыстырылып, кең ауқымда қарастырыла қойған жоқ. Біз мәселеге осы тұрғыдан келдік.

Талқылау

Жалпы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы – қабілет-қарымы бөлек, шығармашылық табиғаты ерекше ақын. Мұны «Тотынаманың» құрылымынан да айқын көреміз. Өзге шайырлар әдетте түйін-тұжырымды туындысының соңына қалдырса, Майлықожа бұл шығармасын сол философиялық байлам-байыптама-ның нақ өзінен бастайды:

Жәрдемі қызыл тілдің отыз тіс-ті,
Пайда жоқ өкініш қылсаң өткен ісі.
Алмаған жанашырдың айтқан тілін,
Айтайын тымсал қылып тотықұсты.

Шаншу жел пайда болса, ауру деңіз,
Дұшпанның осалында қамын жеңіз.
Бар екен бір шәһәрі Үндістанның,
Жанында бір дария аққан теңіз [1, 482].

Майлықожа мысалының ұзын-ырғасы мынадай. Еркек тоты мен ұрғашы тоты дарияның жағасын мекендейді. Ұрғашысы «Ұяны басқа жерге салайық, ертең су көтерілсе, балапандарымыздан айырылып қаламыз» деп дабыл қағады. Оған еркек тоты: «Бұл жақсы

жер, ешқайда кетпейміз» деп қасарысып көнбейді. Майлықожа мысалдың оқиғасын әбден ширықтыру үшін қос тотының арасындағы тартысты күшейте түседі. Бұдан ақынның шығыс дәстүріндегі шығармалардан мол суындағаны, сол туындылардағы оқиға түзу тәсілін санаға сіңіріп, әдеби әдістерді жетік меңгергені айқын көрінеді. Майлықожа мысалындағы ұрғашы тоты салғаннан тынбай алаңдаушылық білдірсе («Ойласақ балаларға жарамас бұл, Тасиды дария суы биылғы жыл») де, еркегі өз дегенінен танбайды («Бұл судың ешнәрсеге шақты келмес, Су тасыр деп қам жеме, балалай бер»). Шайыр ұрпағына төніп тұрған қауіп-қатерді жан-тәнімен сезінген әйелдің таным-түйсігін бедерлеп-бейнелесе («Бұл жерден – әйелі айтты – кетелік біз, Күшң бар ма бұл жаумен болмаққа кез»), еркек атаулының да алды-артын ойламайтын аңғалдығын, әйелмен дауласқанды ғана білетін қыңыр-қисықтығын кейіптеп көрсетеді («Еркегі айтты: «Біз ерек кісіміз-ді, Түсірсе бұл суменен ісімізді»). Ұрғашысы еркегінің аяғының астындағыны көрмейтін ойсыздығын бетіне басады («Бір күні дария тасып алып кетер, Бәрі де айтқаныңның беймәні сөз»). Ал еркегі сонда да бедірейіп алған бетінен қайтпайды. Тіпті «Бұл су бізге жамандық қыла алмайды, Алармыз біз де бұдан өшімізді» деп табиғатқа дөң айбат шегеді.

Майлықожаның бұл мысалы толыққанды психологиялық шығарма екеніне талас жоқ. Ол оқиғаның сюжетін сәт сайын дамытып, ширатқан үстіне ширатып отырады. Екі тотының әңгімесі кәдімгі ерлі-зайыпты адамдардың отбасындағы үйреншікті ұрыс-керіс түрінде сипатталады. Ақыры еркегі сөзге қонақ бермеген соң ұрғашы тоты ежелден келе жатқан ескі тәмсілді оның есіне салуға мәжбүр болады:

Бұл су тасыр қарқындап пәрменменен,
Өте аларсың қалайша дәрменменен?
Жанашырдың алмасаң айтқан тілін,
Бақадай боп өлерсің арманменен [1, 483].

Ол шығарманы қазақ топырағына біршама бейімдегенімен, оқиға болған жердің атын өзгертпейді, «Бар екен бір шәһәрі Үндістан-

ның», – деп, сюжеттің төркінін, ежелгі мекенін сақтай отырып жырлайды. Демек, шығыс дәстүрлерінен мол хабардар Майлықожа үнді жерінде тұсауы кесілген «Тотынаманың» жай-жапсарын жақсы білген деп ойлаймыз. Ақын «Тотынамасының» кейіпкері – еркек тоты бір сәт естіген хабарына елеңдеп, ұрғашы тотының аналық түйсігі мен даналық танымын мойындаған сыңай танытады («Еркегі айтар «сен, рас, қу кәрісің, Дұшпанға жібермейді ер намысын»), әрі бұл әңгіменің қайдан шыққанын білмекке асығып, оның әр уәжіне алаңдаушылықпен құлақ түреді («Бақа деп бір ауыз сөз айта қалдың, Түсіндіріп бұл сөзіңнің айт мәнісін»). Майлықожа әрі қарай бір сюжеттен екінші сюжетке өтетін құрақ хикаят формасын пайдаланады. Ақын ұрғашы тотының еркегіне айтылған ескертпе ретіндегі сөзімен сюжет ішіндегі сюжеттің кіріспесін өрнектейді («Айтамын түсінбесең түсіндіріп, Далада көрмең пе едің ұшып жүріп. Бір күні дария тасып алып кетсе, Қалмай ма сонда сенің мысың құрып»). Бұдан әрі қарай ішкі сюжеттің оқиғасы жыр тілімен баяндалады:

Жақсы тартар басыңды өрге сүйреп,
Жаман тартар төрдегіңі көрге сүйреп.
Бір жерден тірілікті қылады екен,
Қосылып бір бақа мен екі үйрек.

Құрыпты жаңбыр жаумай қонған көлі,
Екі үйрек, бақа тамыр болған жері.
Бақа мен екі үйрек қайырласты,
Көл іздеп басқа жерден жөнелгелі [1, 483].

Бұл, әрине, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, үндінің әйгілі әдеби ескерткіші – «Панчатантаның» бір сюжетінің қайта жырланған түрі. Оқиғаның кіріспесі де, сюжет ішіндегі сюжет те көп өзгеріссіз алынған деуге болады. «Панчатантаның» «Достардың айырылысуы» деп аталатын бірінші кітабының он бесінші әңгімесінде жануарлар мен жәндіктерді, інжу-маржандар мен асыл тастарды бауырына басқан теңіздің жағасын мекен еткен титтибха деген екі кішкентай құстың хикаясы сипатталады. Титтибханың еркегі Утанапада, ал ұрғашысы Пативрата деп аталады

екен. Ұрғашы титтибханың жұмыртқа салатын уақыты келіп, еркегінен қауіпсіздеу жер іздеуді өтінеді. Еркек титтибха: «Бұл – ата-бабамыздың жері, бақ-берекенің бәрі осында, жұмыртқаны да осы маңайға сал» дейді. Әйелі: «Бұл мекен өте қауіпті. Теңіз жақтан дауыл тұрса, жұмыртқаларымыз суға кетеді» деп шырылдайды. Еркегі: «Ей қымбаттым, ұлы теңіз мына мені, Уттапанада деген пақырыңды өте жақсы біледі. Ол маған ешқашан қиянат жасамайды» деп өзеуреп, қайта-қайта өз уәжін айтады. Сол кезде ұрғашы титтибха оған «Сен өзіңнің тәуір қасиеттерің мен әлсіз тұстарыңды неге білмейсің? Кімде-кім сенімді дос-жарандарының айтқанын тыңдамаса, ақымақ тасбақаның кебін құшады» деп мәселені төтеден қояды. Сонда титтибханың еркегі: «Бұл не әңгіме өзі?» деп әйеліне құлақ түріпті [7, 97-98].

Орта ғасырларда хатқа түскен үнді сюжеті мен қазақ топырағында қайта жырланған мысал өлеңге арқау болған оқиғаның кіріспесінде алабөтен айырмашылық байқалмайды. Тек үнді сюжетінде теңіз жағасын мекендеген титтибхалардың тартысы қысқа қайырылады. Майлықожа мысалында екі тоты өзара келісе алмай, ұзағырақ керілдеседі. Негізінен қара сөзбен жазылған «Панчатантрада» еркек титтибха мен ұрғашы титтибха даналық қағидалары арқылы өрнектелген жыр-толғаумен қайымдасып жауабын жұптаса, өлеңмен өрілген Майлықожа «Тотынамасында» әйел тоты мен еркек тоты кезек-кезек кері уәжін айтады. Екеуінде де еркегінің өз айтқанынан қайтпайтын өркеуде екендігі анық көрінеді. Уттапанада Пативратаға «Теңіз мені сыйлайды, ешқашан бізге тимейді» деп мақтанса, қазақ ақынының мысалындағы еркек тоты әйеліне: «Су бізге жамандық қылса, одан өш алу қолымыздан келеді» деп доқ көрсетеді. Дегенмен, өзара төркіндес осы екі сюжеттің жалпы желісінде бұдан басқа алшақтық байқала қоймайды.

Әлемге танымал сюжеттің осы тұсы «Панчатантаның» араб жұртына бейімделген нұсқасы «Кәлила мен Димнада» да көрініс тапқан. Бұл оқиға аталған шығармада Димнаның Шатраба деген өгіздің: «Қалай болып

еді?» деген сауалына орай айтатын әңгімесі түрінде баяндалады. «Теңіз жағасында титави деп аталатын екі теңіз құсы тіршілік етіпті. Балапан басып шығаратын мезгілі таяғанда ұрғашысы еркегіне: «Қай жағымыздан қатер төнеді деп үрейленіп отырмай, ұямызға қауіпсіз, өзімізге қолайлы орын іздесек қайтеді? Теңіз толқыны балапандарымызды іліп әкетіп жүрмесін» деп қорқынышын білдіреді. Оған күйеуі қарсы болып, «Балапанды осы жерде басамыз, бұл жер өте қолайлы, су да көп, азық та жеткілікті» деп көнбейді. Ұрғашысы: «Сен өмірі алды-артыңды ойламайсың. Сенің айтқаның дұрыс болып шықса, жарар еді-ау, бірақ мен балаларымыз теңізге ығып кете ме деп қорқамын» деп зар жылайды. «Жоқ, біз осы жерде өсіп-өнеміз, – дейді еркегі қасарысып, – Теңіз қожасы бізге жамандық жасай қоймайды». «Не деген кері кеткен адамсың?», – деп қапаланады ұрғашысы, – Сол теңіздің қожасының сені үркітіп-үрейлендіріп, қорқытып-қорлағанын ұмытып қалдың ба? Әлде өзіңнің орныңды білмейтін бейшаралығың есіңнен шығып кетті ме», – деп безек қағады. Алайда титави әйелін тыңдамайды. Ұрғашы құс әбден амалы таусылғанда «Жөнімен айттың ақылды құлағына ілмеген адам үйректі тыңдамаған тасбақаның күйін кешеді» дейді. Сол кезде титави: «Бұл қандай тәмсіл еді, онда не туралы айтылады?» деп назар тігіпті. Ұрғашы құс әңгімесін бастайды [8, 116-117].

Бұл сюжет «Панчатантрадан» «Кәлила мен Димнаға» ауысқанда теңіз жағасын мекен еткен титтибха құс титави болып өзгереді. Майлықожаның мысал өлеңінде ол тотықұсқа айналған. Сондай-ақ екі нұсқада кейіптелген тасбақа қазақ шайырының туындысында бақа деп алынады. «Кәлила мен Димнаның» тағы бір айырмашылығы, онда тек теңіз ғана емес, оған қоса теңіз қожасы деген кейіпкер енгізіліп, әсеріңді күшейте түседі. «Панчатантрада» да, «Кәлила мен Димнада» да «теңіз адам баласына жамандық жасамайды» деген ежелгі таным, байырғы түсінік көрініс байқатады. Майлықожа осы аңыздың негізгі желісін сақтап отырып, қазақы ұстаныммен жырлаған. Кейіпкерлердің аузына да өз табиғатына, болмыс-бітіміне лайықты сөз салады.

Қазақ ақыны хайуанаттар тіршілігін баяндау арқылы астарлап ой айтқанымен, үнді ескерткіштеріндегідей терең философиялық тұжырымдарды, күрделі байлам-байыптамаларды қолдана бермейді. Ал сюжетті пайдалану жағына келсек, негізі, Майлықожа ақын бұл екі шығарманың құрылымдық жүйесінен соншалықты ауытқи қоймаған.

Бұл әпсананың басқа нұсқасы үнді топырағынан өрген тағы бір әдеби-танымдық ескерткіш – «Хитопадешаның» «Татулық туралы» деген бөлімінде көрініс тапқан. Құрақ хикаяттың баяндалу үрдісі бойынша Вишну Шарма раджаның балаларын жинап алып, әңгіме айтады. Сол Вишну айтатын тәмсілдің кейіпкері Чакравак деген үйрек Хираньягарбх деген аққумен сөз таластырып отырады. Осы жерде назар аударарлық ерекшелік, бұл жолғы кіріспе сюжет жоғарыда көрсетілген нұсқалардағыдай ерлі-зайыпты титтибхалар («Панчатантра») мен титавалардың («Кәлила мен Димна») немесе Майлықожа мысалындағыдай ұрғашы тоты мен еркек тотының арасында өрбімейді. Тек үйректің аққуға сабақ болсын деп баяндайтын әңгімесіне ғана өзек болады. Яғни, көптеген нұсқаларға ортақ құстардың балапандарына теңіздің толқыны қауіп төндіретін эпизод мұнда жоқ. Тек Хираньягарбх Чакравактан «Сіздердің қамалдарыңыздағы өрт қайдан шыққан? Кім кінәлі? Жау ма, әлде соларға сатылған біреу ме?» деп сұрайды. Аққуға үйрек: «Сенің адал досың Мэгхаварна қарға мен оның жақындары көрінбейді. Дәуде болса, бұл дәл соның ісі деп топшылаймын» деп жауап береді. «Бәлкім, сенікі де дұрыс шығар. Бірақ ешкімді кінәламаған дұрыс. Пешенеңе жазылған нәрседен қашып құтыла алмайсың. «Тағдыр деген ақылгөйлердің даналығын да жолда қалдырады, ең сенімді ой-тұжырымыңды да өзгертіп жібереді» деп бекер айтпайды ғой» дейді Хираньягарбх. Осы кезде Чакравак: «Мынадай да сөз бар. Надандар қиындыққа тап болса, тағдырына қарғыс айтса да, өз кінәсін ешқашан мойындамайды. Кімде-кім өзіне жақсылық ойлайтын достарының ақыл-кеңесіне құлақ қоймаса, ақымақ тасбақа секілді ажал құшады» деп қалады. Хираньягарбх болса, «Бұл өзі

не әңгіме?» деп елең ете түседі [9, 123-124]. Бұдан кейінгі сюжет үйрек Чаक्रавактың айтқан әңгімесіне енгізілген.

Мұндағы дау-дамай әдепкі нұсқалардағы секілді әңгімелесіп отырғандар арасында өрбімейді, өзге біреулердің тіршілігіне қатысты айтылады. Басқа нұсқаларда айтыс-тартыс туындаса, бұл жердегі сөз қағысуда да мейлінше салқынқандылық байқалады. «Хитопадешадағы» сюжеттің философиялық реңкі «Панчатантрадағы» сюжеттен де, «Кәлида мен Димнадағы» сюжеттен де қоюлау. Аққу Хираньягарбх пен үйрек Чаक्रавак әңгіме алдындағы әңгімеде терең ой-толғаныстарын әйгілейді, келтірген мысалдарын мағынасы терең, тағылымы мол түрлі нақыл сөздермен өрнектейді. Жан-жануарлардың тілімен баяндалған тәмсілдер адамдар арасындағы қарым-қатынасты шынайы көрсете білгендігімен құнды.

Жоғарыда айтқанымыздай, Майлықожаның мысал-толғауындағы ұрғашы тоты айтқан әңгіменің кейіпкерлері – бақа мен екі үйректің оқиғасы ішінара айырмашылықтары болғанымен, осыған негіз болған шығармалардың желісіне сәйкес біркелкі сипатталады. Сонымен қатар бұл тәмсіл барлық нұсқаларға ішкі сюжет ретінде қосақталып берілген. Өзге көл іздеп, қонысты тастап ұшып шықпақ болған қос үйрекке бақа жалынып-жалпайып, ілестіру кетуін сұрайды. Қалып кетсе, жалғыздықтан жабығатынын, адал достардан айырылса, қайғы басып, қасірет шегетінін алға тартады:

Тірлік етем сендерменен екі құсым,
Айрылған дос-жараннан мендей болсын.
Кеше күндіз сендермен бір жүруші ем,
Қалай жалғыз қаламын үйрек досым.

Үйреніп сендерменен қалған көзім.
Қадірден боп жарасып айтқан сөзім.
Жалғыздық бір Құдайға жарасады,
Жүремін қандай қылып жалғыз өзім [1, 484].

Сюжеттің әрі қарай дамуында да түпнұсқа дүниелерден елеулі айырмашылық байқал-

майды. Қос үйрек бақаның қисық-қыңырлығын қаперіне салып («Үйренген, – үйрек айтты, – көзімізді, Сені де жек көрмейміз, өзімізді»), айтқан тілді алып, ақыл-кеңеске құлақ асу қажеттігін алға тартып («Біз алып өзімізбен кетер едік, Насихат алмайсың да сөзімізді»), қайта-қайта ескертеді. Бақа «Не көрсем де, сендермен бірге көрейін, айтқандарыңды істеймін, жақ ашпаймын» деп ант-су ішіп уәде берген соң екі үйрек бақаға бір шөпті ортасынан тістетіп, өздері екі жағынан тістеп алып ұшады. Осы тұста үнді сюжеттеріндегі тасбақаның тістеп ұшатын таяғы Майлықожа мысалында шөп болып өзгергеніне («Осылай деп бақа қойды ықыласын, Бір шөптің тістеп тұрды қақ ортасын») назар аударған жөн. Бұған бақаның тасбақаға қарағанда жеңілдеу болуы ықпал етті ме, әлде Майлықожаға жеткен нұсқада солай болды ма, мұны болжау қиындау. Дегенмен, қос үйректің аузына таяқ емес, шөп тістеген бақаны алып ұшуы («Бақаны екі үйрек алып ұшты, Ол шөптің тістеп алып екі басын») – бізге белгілі жалғыз-ақ нұсқа. Тіпті осы сюжеттің қазақ ертегілеріне сіңген нұсқаларында да бақа шөп емес таяқ тістеп ұшады.

«Панчатантрада» бақа емес, Камбугрива деген тасбақа мысалға алынады. Ол Санката және Виката деген екі қазбен бірге тоғанның маңайында тірлік етеді. Бір күні он екі жылға созылған құрғақшылық басталыпты. Екі қаз өзара ақылдасып, басқа тоғанға көшуді ұйғарады. «Кәлила мен Димнадағы» екі үйрек пен тасбақаның мекендеп жатқан тоғанының суы тартылып қалған соң басқа көлге барғысы келеді. Ал «Хитопадешаның» «Дос кеңесін тыңдау керек» деген хикаясында көлдің атауы да, елдің атауы да айтылады. Яғни, жалпылықтан гөрі жалқылық, жинақтаудан гөрі нақтылық басымдау. «Мангадх деген елде Пхуллотпал деген көл болыпты. Көлдің атауы «Лотос гүлі» деген мағынаны білдіреді екен. Мұнда Шанкат пен Викат деген қос аққу ұзақ жыл бойы мекен етіпті. Сол Шанкат пен Викаттың Камбугрива деген дос тасбақасы бар көрінеді. Оның есімі «Сауыт жамылушы» деген мағына береді деседі. Достар бір-бірімен жақын араласып тұрыпты [9, 125]. Біз бұ-

дан «Панчатантрадағы» тәмсілдің «Хитопадешаның» сюжетімен берік төркіндігін көреміз. Өйткені екеуінде де Камбугрива деген тасбақаның атауы өзгермейді. Сондай-ақ алдыңғысындағы Санката мен Викатаның (қаздың атауы) кейінгісіндегі Шанкат пен Викатқа (аққудың атауы) ұқсастығына көңіл бөлген жөн. «Панчатантрадағы» А.Сыркиннің түсініктемесінде Камбугриваның мағынасы «бақалшақтай мойны бар жануар» [7, 350] деп көрсетіледі.

«Хитопадешада» қос аққу мен тасбақа оқиғасының өрбуі мүлде басқаша сипат алып барып, бұрынғы арнасына қайта түседі. Сол екі ортада құрақ хикаят формасындағы әңгімеге бірнеше сюжет ішіндегі сюжет қосылады. Бұл сюжеттер аталған әдеби ескерткіштердің және басқа да көне дәуір құндылықтарының өн бойында үзік-үзік үзік тәмсіл түрінде кездесіп қалады. Сондықтан жоғарыдағы нұсқаларда қысқа күрмелетін құстар мен тасбақаның хикаясы мұнда әдеттегіден әлдеқайда ұзаққа созылады. Бір сюжеттен бірнеше тәмсіл немесе бірнеше сюжеттен бір тәмсіл туындататын үнді әдебиеті үшін бұл қалыпты нәрсе екені анық. Оқиғаны әрлеу, қызықты сипат дарыту, әңгімелеу тәсіліне ыңғайлау үшін шығыс даналығының мысалдары мен ел ішіне кең тараған қанатты сөздер, мақал-мәтелдер бұл шығармаға молынан енгізілген. Осының көрінісі «Хитопадешадағы» аққулар мен тасбақа хикаясынан да айқын аңғарылады.

Бұл сюжеттегі өзгешелік – Камбугрива көл жағасында дем алып жатқанда, сол маңайға балықшылардың келуі. Олардың әңгімесінен балық пен тасбақа аулауға келгені белгілі болады. Камбугриваның құлағына шалынған мәлімет бойынша, балықшылар бүгін демалып, жорыққа ертең шықпақ. Соны естіген тасбақа қорыққаннан салып ұрып, достарына жетіп барады. Тағы бір назар аударалық жәйт, басқа нұсқаларда бақа құстарға тәуелділік байқатса, «Хитопадешадағы» тасбақа Шанкат пен Викатқа салғаннан әмірін жүргізе бастайды. Екі аққудың ақылдасып, мұның жайын ойлап, өзара кеңесіп жүргеніне қарамастан, оларға түрлі нұсқау беріп, әбден тығырыққа тірейді. Мәселен, ол екі аққуға балықшылар

келгенде түрліше әрекет еткен Анагатвидхата, Пратьютпаннамата, Ядбхавишья деген үш балықтың хикаясын айтып береді. Оның баяндауынша, балықшылар балық аулауға кіріскенде, сақтық ойлап, жасырынып үлгерген Анагатвидхата мен Пратьютпаннамата аман қалады да, «басқа салғанды көрерміз» деп, жайбарақат жүріп көзге түскен Ядбхавишья ажалын табады [9, 126]. Бұл негізі тура осы күйінде «Панчатантрадан» көшкен сюжет. Тек «Панчатантрада» бұл тәмсіл тасбақа таяқ тістеп ұшамын деп ажалын тапқаннан кейін титтибхалар арасында айтылады [7, 100-101]. Ал «Хитопадешада» «сақтансаң, сақтармын» қағидасына сүйеніп, осы тәмсілді мысалға келтіріп, «ертерек әрекет жасауымыз керек деп» өзеуреген Камбугриваға Шанкат пен Викат бір қауіптен құтылаам деп, одан бетер пәлеге тап болмау қажеттігін ескертіп, кәрі ләйлектің ақыл-кеңесімен қара жыланнан құтылып, аңқаулығынан Мангустаға жем болған балапандардың хикаясын баяндайды. Ақыры екі аққу көлде қалғысы келмеген Камбугриваға шыбық тістетіп, өздері екі жағынан көтеріп ұшады. Сюжеттің бұл тұсында да алдыңғы нұсқалардан едәуір ерекшелік бар. «Панчатантрада» және «Кәлила мен Димнада» тасбақа құстарға жалынса, «Хитопадешаның» кейіпкері «тәуелге бел бұмай, осында қалсаң қайтеді?» деген сөзге құлақ аспай, достарына дөң айбат көрсетіп, әбден дандайсып кетеді. Ақыры, олар тасбақаның айтқанына көнуге мәжбүр болады. «Панчатантрадағы» және «Кәлила мен Димнадағы» тасбақа алды-артын ойламайтын можантопайлау кейіпте көрінсе, «Хитопадешадағы» тасбақа елірген есерлігімен есте қалады.

Үнді әдеби ескерткіштеріндегі тасбақалардың басқа көлге көшкісі келген құстарға реніш білдіруі де түрліше көрініс тапқан. «Панчатантрадағы» Камбугрива Санката мен Викатаға «Менімен неге қоштасып тұрсыңдар, мен суды мекендейтін тіршілік иесімін, су тапшы болған соң, оның үстіне сендер кетіп қалғаннан кейін құсадан өлемін» ғой деп зар илейді [7, 100]. «Кәлила мен Димнадағы» тасбақа да сусыз өмір сүре алмайтынын айтып, жалынып-жалпайып, үйректерді көндіруге тыры-

сады. Онысымен қоймай, «Мені қалай алып кетпексіңдер?» деп нақтылап алады [8, 117]. «Хитопадешадағы» Камбугрива «Сендердің айтқандарыңды тыңдамайтын мені бір таза ақымақ деп пе едіңдер» деп қос аққуды тығырыққа тірейді, «бұдан былай сендерге ештеңе айтпаймын» деп өкпе артады [9, 128].

Барлық нұсқаларда да бұл сюжеттің кульминациясы – тасбақаның өлімі. Бәрінде де тасбақа алдын-ала келісім бойынша ұшып келе жатқанда ауыз ашпаймын деп серт бергенімен, жердегі жұртқа сөйлеймін деп мерт болады. Тек әр нұсқада осы эпизодтың баяндалу тәсілі әр түрлі. Мәселен, «Панчатантрада» екі қазға таяқпен әкету тәсілін өзі ұсынып, жол бойы үндемеуге ант еткен Камбугрива жердегі адамдардың жоғарыға қарап сөйлегенін көріп, «Бұлар не деп жатыр?» деп тіл қатқан сәтте төменге құлайды. Жердегілер оның дал-дұлын шығарады [7, 100]. «Кәлила мен Димнада» төмендегі жұрттың «Ананы қараңдар, үйректер тасбақаны алып ұшып келе жатыр» дегенін естіген тасбақа «Көздеріңе қан толсын!» деген сыңайда бірдеңе айтқысы кеп, аузын аша бергенде құлдилай жөнеледі [8, 117]. Ал «Панчатантрамен» тәркіндес «Хитопадешада» бұл мезеттік эпизодтың өзі шағын сюжетке айналған.

«Шанкат пен Викат ескі досын ренжіткісі келмеді. Қатты шыбық тауып алып, Камбугриваға ортасынан тістетіп, өздері екі шетінен тұмсығымен көтеріп, самғай жөнелді. Аққулар жайылымның үстімен ұшып келе жатқанда табын-табын сиыр айдап жүрген бақташылар байқап қойды. Олар тасбақаның қалай ұшып келе жатқанын көрді де, аққудың соңынан ілесе жүгірді. «Тасбақа жерге құлаған кезде пісіріп жейміз» дейді бірі. «Жоқ, өйтпейміз, – дейді екіншісі, – біз оны деревняға апарып, балаларға берейік, солар ермек қылсын!».

Солардың у-шуын құлағы шалған тасбақаның қаны басына теуіп, өзінің аузын ашпауға берген сертін ұмытып, «Жаншылып өліңдер, оңбағандар!» деп бар даусымен айқай салады. Сол сол-ақ екен, Камбугрива шыбықтан ажырап, жерге құлап өледі» [9, 130].

Дәл осы сюжет біздің фолькорлық мұрамызға да сіңіп, ұлттық құндылықтарымыздың

бөлінбес бөлшегіне айналғанын көріп отырмыз. «Бабалар сөзі» жұзтомдығына енген қазақтың хайуанаттар туралы ертегілерінің топтамасында «Бақаның көшуі» [13, 251] және «Екі қаз, бір бақа» [14, 326-327] деген қысқа ертегілер бар. «Бақаның көшуін» Құрманғазы Әкежанұлы 1963 жылы Берікбай Жақсылықұлынан жазып алып, Қытайдың Іле қаласында «Сауан ауданының аңыз-ертегілері» деген кітапта жарияланған. Сондай-ақ бұл ертегінің түрлі нұсқасы әр жылдарда шыққан «Хайуанаттар туралы қазақ ертегілері» (1979), «Хайуанаттар туралы ертегілер» (1988), «Проданный сон. Түркменские народные сказки» (1969) деген жинақтарда жарияланғаны туралы мәлімет беріледі [25, 389].

Майлықожа мысалында екі сюжеттен біріккен хикая тұтастай алынса, «Бақаның көшуі» ертегісіне тек негізгі тәмсіл ғана өзек болған. Яғни, ертегі бірден екі қаз бен бақаның көл жағасын мекендеуінен басталады. Бұл ертегіде қаздар бақаны тастап кетуге қимай, аузына таяқ тістетіп, өздерімен бірге алып ұша жөнеледі. Негізінен хикаяда бақаның ақымақтығын көрсету арқылы адамдар арасындағы даңғойлықты мансұқтауға мән берілген. Өзге нұсқаларда шабындық үстінен ұшқан тасбақа мен құстарға малшылар ілесе, бұл ертегіде бақа мен екі қаз киіз үйдің төбесінен өтеді. «Қаздар бақаны алып ұшып барады» деп таңданғандарға «бұл менің ойлап тапқан әдісім» еді айтуға қайта-қайта оқталып, ақыры жұрт көбірек жиналған тұсқа келгенде қатты масаттанып, айқайлаймын деп құлап тынады [13, 251].

Ал «Екі қаз, бір бақа» ертегісін Ж.Жантөбетов жазып алып, Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорына тапсырған [25, 400]. Бұл ертегінің басталуында сәл өзгешелік байқалады. «Ерте заманда екі қаз су таба алмай жүріп, ыстық шілденің күнінде бір көлшікке келіп қонады. Ол көлшікті көптен бері мекен етіп жүрген бір бақа бар еді. Екі қазды қорқылдап жолатпай, көлшігін қызғанып, оларға су ішкізбейді. Екі қаз жалынады. Жалынса да бақа: «Бұл аз ғана көлшік құрып таусылады, сіздер ұшып кетесіздер, мен бейшара қанат, құйрығым жоқ, қайда барамын, дейді. Қаздар

айтады: «Егер де осы көлшік құрыса, сізді біз алып ұшып, бір жақсы көлге жеткізедік», дейді. Бақа қабылдап, үшеуі шарттасып, бір жүре береді» [14, 326].

«Екі қаз, бір бақаның» сюжетіне айтушылардың өз аузынан қосылған жанама эпизодтар көбірек кіріктірілген. Соған орай ертегінің сарыны да ептеп өзгеріске түскен. Кейіпкерлердің диалогы таза қазақы сипатта өрбиді, дәстүрлі әсірелеу машығы байқалады. Көлдің суы суалып, саси бастағанда екі қаз бақаға «Кетелі, бір жақсы суға жетелі» деп өлеңдетіп өтініш айтады. Әр нұсқада біресе таяқ, біресе шыбық, біресе шөп түрінде бейнеленіп жүрген бақаны тасымалдау құралы осы ертегіде бір құлаштай ұзын ағашқа айналған. Сол ағашты бақаға ортасынан тістетіп қойған екі қаз «Аузыңды ашпа, жағыңды қарыстырып, тұра бер» деп тапсырады. Сюжеттің соңғы тұсына жаңа тіркестер жамалып, оқиға желісі біршама қоюлана түскен. Соған орай әдепкі мән-мағынасы да түрленгені аңғарылып тұр. Үнді ескерткіштерінде тасбақа айтқан тілді алмағаннан зардап шексе, бұл ертегіде бақа астамсудың салдарынан ажал құшады. Бақа көкке көтерілгеніне масаттанып, өзін жердегі бақалалардан жоғары санайды. Төменде жүрген шаһар тұрғындарының төбесінен қарап келе жатқанын биік дәреже көреді. Соған орай ертегіні ауыздан ауызға таратушылар оның бояуын барынша қалыңдатып, әрлеп-әсемдегені айқын көрінеді: «Сөйтіп, аспанда бара жатып, бір үлкен шаһардың үстіне келіп еді, шаһар халқы көкке қарап қайран қалды. «Бұл не зат?» деп. Біреулер: «Қасиетті бақа» деді. Біреулер: «Бақа емес, басқа зат» деді. Жұрттың сарынын естіген соң, бақа мақтанып: «Атымды айтпай, білдірмей кеткенім болмас», – деп, таң қалып тұрған елге:

– Мен бақамын! – деп аузын ашқанда ағаштан босап, жерге қарай құлдап шыр айналып, сүзе соғып, далбаңдап келіп, ат базардың ортасына тарс ете түскенде, жарыстырып базарға салып жүрген аттар бақаның белін басып, өлтіріп кетті» [14, 326-327].

Әдетте ертегілерде оқиға және кейіпкерлердің іс-әрекеті ғана баяндалады, одан ой түйіп, қорытынды шығару – тыңдаушының

шаруасы. Дидактикалық ақыл-кеңес кейде кейіпкердің аузымен айтылатыны болмаса, аяқ жағында ертегіні жеткізушілердің тұжырымды ой-пікірі ұсыныла бермейді. «Екі қаз, бір бақадан» осы дәстүрдің ептеп бұзылғанын, оған жанр ауқымынан шығатын элементтер қосылғанын аңғарамыз. Ертегі айтушының өз сөзі қоса таңылып, көпке тараған сюжетті күрмейтін тиісті қорытынды жасалады: «Міне, бәз бір азаматтар, бақаға ұқсас елінен жоғары дәреже көрсе, менмендік пікір алады, өзінен басқаны пәс тұтады. Ол асылық, ол адамды нағандыққа ұшыратады. Түбінде бақа құсап, дұшпанның аяғының астына түседі» [14, 327]. Осыған қарап, сюжеттің түрлі елдердің әдебиетіне ауысқанда айтар ойы, жеткізер идеясы да өзгеретінін байқауға болады. Үнді әдеби ескерткіштерінде және Майлықожа мысалында «Өзің білме, білгеннің тілін алма», «Ақылды «көндім» дейді, ақымақ «жеңдім» дейді», «Басқа пәле тілден», «Үндемеген үйдей пәледен құтылады» деген мақал-мәтелдермен және нақыл сөздермен берік үндесетін сюжет баяндалса, «Екі қаз, бір бақаның» түйін-тұжырымы «Мақтанып жүрмей, сақтанып жүр», «Көп асқанға бір тосқан», «Батыр мақтанса, бір оқтық, Бай мақтанса, бір жұттық» дегенге саяды.

Үнді елінің өзге де аңыздарында осыған кейбір элементтері ұқсас сюжеттер кездеседі. Мәселен, «Монахтар туралы отыз екі новелланың» он үшінші әңгімесінде Сутхоша деревнясында тұратын Сарвапашу деген монахтың бақшасына Камадхену деген сиыр кешке қарай көктен түсіп, түнімен жайылып, таң қайта ұшып кетіп жүреді. Бір күні оны аңдып тұрған монах сиырдың құйрығынан ұстап, бірге көтеріліп, аспанның тәтті жемісін теріп жеп, қайтып оралып тұрады. Тағы бірде ол өзге монахтарды бірге алып ұшады. Өзі сиырдың құйрығынан ұстайды, қалғандары біріне-бірі жармасып келе жатады. Төмен жақтағы монахтың бірі жолбасшы монахтан «Аспанға жеткенде саған пирогтың үлкенін бере ме?» деп сұрап қалады. Сонда монах «Иә, мынадай ғой» деп қолын жайғанда бәрі де жерге құлдайды [26, 45-47]. Тәмсіл «Сұрақты беймезгіл қоюға болмайды» деген нақыл сөзбен түйінделген.

Енді осы сюжетке жетелеген әдепкі сюжеттің түрлі нұсқаларда қалай өрбігеніне тоқталайық. «Панчатантрада» бұл сюжеттің екі бөлігінің арасына бірнеше шағын құрақ хикаят кіріктірілген. Титтибхалардың әңгімесінің кейіпкерлері бір тәмсілден екінші тәмсіл туындатып, хикаяны ұзаққа созады. Ұрғашы титтибха еркегін райынан қайтару үшін тасбақа мен қаздардың оқиғасынан басқа да бірнеше мысал айтады. Еркек титтибха бәрібір құлақ аспай, бұлар сол теңіздің жағасында тұрақтап қалады. Бір күні титтибханың жұмыртқаларын толқын іліп әкетеді. Титтибха әйелінің ақылымен басқа құстармен бірігіп, теңізбен айқасқа кіріседі. Әйелі бірлесе күресудің бірнеше мысалын айтып, еркегін тағы да жігерлендіреді. Ақыры, олар құс патшасы, қанаттылардың пірі – Гарудаға барып, жағдайын айтады. Гаруда теңізді әміріне бағындырып, титтибхалардың жұмыртқаларын өздеріне қайтарып береді [7, 101-108].

«Кәлила мен Димнадағы» титавилердің теңіз әкеткен балапандарын құтқарып алу тәсілі де осыған ұқсас. Ол өз тайпасындағы өзге қанаттылармен ақылдасып, құс патшасы Аль-Анкаға барады. Теңіз құс патшасынан қорыққаннан титавилердің балапандарын өздеріне тапсырады [8, 117-118]. Ал «Хитопадешадағы» таяқ тістеген тасбақа мен екі аққу хикаясының теңіз әкеткен балапандарға мүлде қатысы жоқ. Сондықтан мұнда Чакравак пен Хираньягарбхтың өзара әңгімесі әрі қарай басқа сипатта жалғасады.

Майлықожа өз «Тотынамасында» екі үйрек пен бақаның оқиғасын ежелден келе жатқан дәстүрлі финалға бағындырады. Ақындық машық-дағдымен өлең түрінде ауызша жырланғаны болмаса, сюжеттің аяқталу сәтінің бұрынғы жазба нұсқалардан көп айырмашылығы жоқ:

Екі үйрек ауалатып алып ұшты,
Ел-жұрттың енді оған көзі түсті.
«Екі үйрек бір бақаны ап келеді,
Япырмай, қараңдар, – деп, – мынау істі».

Есітіп сонда бақа мұндай кепті,
Мақтанып шыдай алмай бір сөз депті.

Деп айтты: көре алмаған көзі шықсын»,
Дегенде шөп аузынан шығып кетті [1, 484].

Дей тұрсақ та, ақын бұл оқиғаның соңына сәл-пәл өзгеше сипат дарытады. Екі үйрек құлап түскен бақаның қасына келіп, халін біліп («Қайырылды көңілін сұрап үйрек қонып, Бұл бақа тіл қатпастан қалыпты өліп»), мерт болғанына көзі жеткен соң сапарын әрі қарай жалғастырады («Бейопа, жаның шыққыр, қарқылдап» деп, Екі үйрек ұшып кетті малал болып»). Бұл сюжет аяқталып, теңіз жағасына ұя салған екі тотының әдепкі хикаясы қайта жалғасқан кезде мысалдың философиялық түйін-тұжырымдары күшейе түседі. Баянсыз бақаның оқиғасы да еркек тотының ұстанымына тосқауыл бола алмайды. Ұрғашы тоты алдын-ала қаншама байбалам салғанымен балапандары ақыры теңізге кетіп тынады.

Үнді әдеби ескерткіштеріндегі проза жанрында жазылған сюжеттер Майлықожа мысалында аса көркем кестеленген. Ақын ұрғашы тоты мен еркек тотының дау-дамайы арқылы ерлі-зайыптылар арасындағы келіспеушілікті шебер бейнелейді. Мысал сюжетіндегі тотылардың тартысын ұрғашысының жанталасуы («Бақадай тіл алмаған болма бекер, Қайткенде бұл теңізге күшің жетер?») мен еркегінің қасарысуы («Еркек айтты: «бұл сөзің болмайды» деп, «Әйел бастап қылған іс оңбайды» деп») арқылы танытып, әрқайсысының іс-әрекетіне поэтикалық сипат береді. Әсіресе, ұрғашы тотының зары үдеген үстіне үдеп («Тілімді алмай түбіме сен жеттің деп, Айтады ұрғашысы зарлап талып»), еркегін қайта-қайта тілдеп («Құдая, бейақылмен қылма жолдас, Алмаған достың тілін адам оңбас»), өкініштен өзегі өртеніп («Айтып ем бұл суменен ойнама деп, Ойыңды тілсіз жаумен қылып болмас»), дүлей күштің алдында шарасыздық танытып («Теңіз суы мылқау күш зорлық қылып, Ішімді өртендірдің оттай жағып»), әбден қиналады.

Үнді ескерткіштерінде теңіздің жұмыртқаны іліп әкеткені ғана айтылса, Майлықожа осы оқиғаның әр сәтін суреттеп, су ағынына дейін көркем кейіптейді:

Тасыды сол теңіздің суы шалқып,
Тотының балапаны кетті қалқып.
Көз алдында сары үрпек балапаны,
Қанатын қағып барады суға шалпып [1, 485].

Майлықожа өлеңінде ұрғашы тотының ауызымен айтылған ана зары көрініс тапқан, баласынан айырылған мұңлықтың бейнесі жасалған. Сол арқылы бастапқы сюжеттегі күрделі философиялық ойлар қазақы ұғымға бағындырылып, тағдырға қарсы тұра алмайтын әлсіздіктің («Шайқадым жұмыртқаны жаздай бағып, Барасың көз алдымда суға ағып»), ақылға құлақ аспайтын қиырлықтың («Атаң болды себепкер ажалыңа, Бұл жердің ұя салмай биігіне-ай»), ұрпағынан айырылған азалы көңіл-күйдің («Тілімді алмай түбіме менің жеттің, Баламды жастайынан қазан еттің») мысалы ретінде санаға сіңірілді.

Қазақ ақыны үнді әдеби ескерткіштеріндегі сюжеттің қорытынды бөлігін өз бетінше өрбітеді. «Панчатантрада» титтибхалардың теңіз әкеткен жұмыртқаларын Гаруда, «Кәлила мен Димнада» титавилердің балапандарын Аль-Анка қайтарып берсе, Майлықожаның «Тотынамасында» бүкіл құс жиналып ұшып, Самұрыққа барып жүгінеді. Сөйтіп, ақын фольклорлық шығармаларымыздың біразына арқау болған ұлт танымындағы Самұрықты мысал өлеңіне кейіпкер етіп алады. Майлықожаның теңізден Самұрық қайтарып алып берген балапандарды жырлауының да өзіндік ерекшелігі бар. «Панчатантрада» және «Кәлила мен Димнада» құстың жұмыртқалары мен балапандары түгел қайтарылса, «Тотынамада» бұл эпизод сәл басқаша баяндалады. Осыған орай ақын халықтық ұғымға және дін қағидаларына сүйеніп, өзіндік тұжырым жасайды: («Екеуі балапанның екен тірі, Жаны шығып қалыпты өліп бірі. «Жігітке баласы өлсе пайда болар, Жаны ашыр жан жұптының айтқан сыры»).

«Тотынаманың» оқиға желісі соңына қарай шығыс сюжетінің ауқымынан шығып, қазақтың дәстүрлі термелеріндегі дидактикалық ой-тұжырымдар түрінде түйінделеді. Майлықожаның ер азаматтың бағасын білетін әйелді қадірлеу, оны кемсітпеу, ақыл-кеңесіне

құлақ қою, ерлі-зайыптылардың арасындағы бақ-берекені сақтау хақындағы байлам-байыптамаларына қарап, үнді сюжетінің барынша байытылып, мысал өлең мен терменің синтезіне айналғанын көреміз.

Ері үйде, далада түзде жүрсе,
Үйіңе қонайын деп мейман келсе
Жіберсе жақсы сөзбен барын беріп,
Мейманға міней келген сыр бермесе.

Бала деп баласынба ақылы болса,
Сөзінде қариялардай нақылы болса.
Қатын деп қатыннан да қапыл қалма,
Ілгері еркектен де ақылы болса. [1, 486].

Өзге елдердің әдебиет нұсқаларының желісі бойынша жазылған шығармада бірнеше жанрдың элементтерінің болуы – заңды құбылыс. Бұл Майлықожаның «Тотынамасына» да тән екені анық. Өйткені ақын шығармашылығын зерттеген А.Жаппарқұлова айтқандай, «Майлықожа шығыс әдебиетімен танысып, оны біліп қана қоймай, оларды түрлендіре жырлап, жаңаша ой қорытып, қазақ халқына рухани нәр беруді мақсат етті» [24, 87].

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жүргізу барысында мынадай нәтижелерге қол жеткізілгенін айтуға тиіспіз. Ең алдымен, Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» атты мысал өлеңіне негіз болған шығыс сюжеттері, атап айтқанда, ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің бірнешеуінде көрініс тапқан тәмсілдер айқындалды. Бұлардың біразы – бір әңгімеден бір әңгіме туындатын құрақ хикаят түріндегі шығармалардың желісіне енген, шығыс елдеріне кең тараған сюжеттер. Екіншіден, ақын мысалына арқау болған екі тотының оқиғасы және сол тотының әңгімесіне ілік болатын бақа мен екі үйректің хикаясы «Панчатантра», «Кәлила мен Димна», «Хитопадеша» сияқты әйгілі шығармалардағы ұқсас сюжеттермен салыстырылып, төркіндігі мен сабақтастығына ден қойылды. Хикаяның әрбір эпизодтары мен элементтері қалыс қалмай, жекелеген айырмашылықта-

рына дейін сараланды. Үшіншіден, жазба әдебиеттің нұсқасы ауызша қайта жырланғанда сюжеттердің қаншалықты өзгеріске түсетіні анықталды. Төртіншіден, үнді әдеби ескерткіштері мен Майлықожа «Тотынамасының» құрылымдық жүйесінің өзіндік ерекшеліктері қарастырылып, ақынға шығыс әдебиетінің қандай ықпалы болғаны зерделенді. Бесіншіден, Майлықожа мысалындағы хикаяның қазақтың хайуанаттар туралы ертегілеріндегі сюжеттермен үндестігіне талдау жасалды. Алтыншыдан, «Тотынаманың» көркемдік кестесі, поэтикалық табиғаты жөнінде тұжырымдама берілді. Осындай нәтижелер зерттеудің мақсатты жүргізілгенін, жүйелі ойлауға жол ашқанын көрсетеді деп санаймыз.

Қорытынды

Әлемге танымал шығармаларда көрініс тапқан ежелгі үнді сюжетінің қазақ ақыны Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» мысалында трансформациялануының жай-жапсарын жан-жақты зерттей келе, мынадай қорытындыларға келдік.

Біріншіден, Майлықожа ақын шығыстың әдеби құндылықтарынан мол хабардар болған, қай мысалды ұлт табиғатына жақындатып, қандай ой түюге болатынын өте жақсы білген. Үнді сюжетінің шебер өңделгенінің арқасында «Тотынама» қазақ әдебиетіндегі құндылыққа айналған.

Екіншіден, ол үнді әдебиетіндегі сюжеттің құрылымын, ой-идеясын, кейіпкерлер

арасындағы тартыс желісін барынша сақтауға тырысқан. Тіпті сюжеттің географиясына дейін өзгертпеген. Өз жанынан эпизодтар қосқанның өзінде оқиганың болмысын бұза қоймаған. Соған қарамастан кейіпкерлерінің аузына аталы сөз, баталы ой салып, олардың іс-әрекетін ұлт табиғатына бейімдей білген.

Үшіншіден, ақын бүкіл жұртқа проза түрінде тараған, жазба әдебиетке тиесілі сюжетті ауызша жырлап шыққан. Сол арқылы ауызша авторлық әдебиеттің озық үлгісін рухани қазынамызға қосқан. Майлықожаның «Тотынама» мысалы көшпелі сюжеттердің ыңғайына қарай бірнеше ғасырға созылған әдеби процестің бір үзгісі деуге болады.

Төртіншіден, ежелгі үнді сюжеті қазақ әдебиетіне енгенше түрлі жолдан өткен. Ел ішіне үзік-үзік күйінде тараған хикаялар түрлі шығармалардың тууына негіз болған. «Тотынама» – сондай шығарманың бірі ғана. Мұндай дүниелер сөз өнерімізде баршылық.

Бесіншіден, қазақ ертегілерін мазмұндық тұрғыдан байытқан байырғы шығыс сюжеттері өлең-толғаулардың дамуына да барынша ықпал еткен. Бұл сюжеттер түрліше түрленіске түсіп, ақындар шығармашылығының арнасын кеңейткен.

Қорыта айтқанда, ежелгі үнді сюжетінен нәр алған Майлықожаның «Тотынамасы» – көне хикаялардың өзге әдебиетте трансформациялануының үздік үлгілерінің бірі. Бұл мысал шығыс даналығы мен ақын шеберлігінің ерекше үйлесімділігінің көрінісі ретінде бағаланады.

Әдебиеттер тізімі

1. Майлықожа. Шығармалар. - Алматы: «Атамұра», 2005. – 864 б.
2. Зияаддин Нахшаби. Тотынама. Орыс тілінен аударғандар –Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев. - Алматы: «Жазушы», 1991. – 304 б.
3. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). Пер. с перс. Е.Бертельса. - М: «Наука», 1979. – 348 с.
4. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани). Пер. с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой. - Москва-Ленинград: «Academia», 1933. – 252 с.
5. Тотынама. Ғ.Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин. - Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 348 б.
6. Тотынама. Көне-түркі-шағатай тілінен аударған Нияз Тобыш. - Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті баспасы, 2005. – 196 б.

7. Панчатантра. Перевод с санскр. А.Сыркина. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – 376 стр.
8. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна. Пер. с араб. Ш.Шидфар. - М.: «Художественная литература», 1986. – 304 с.
9. Хитопадеша или полезные советы. – М.: «Детская литература», 1958. – 160 с.
10. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар). Пер. с перс. М.Османо-ва. - М.: «Наука», 1985. – 400 с.
11. Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскр. Р.Шор. - М.: «Художественная литература», 1939. – 210 с.
12. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона. Перевод с санскр. П.Гринцера. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 240 с.
13. Бақаның көшуі // Кітапта: Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. - Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
14. Екі қаз, бір бақа // Кітапта: Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. - Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
15. Сатбаева Ш. Собрание сочинении в пяти томах. Т. 2. Астана: «Елорда», 2007. – 360 с.
16. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. - Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
17. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. Алматы: «Ғылым», 1994. – 320 б.
18. Толеубаева С. «Тысяча и одна ночь» в казахской фольклорной традиции. - Алматы: «Арыс», 2009. – 200 с.
19. Әбжет Б. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. - Түркістан: «Тұран», 2008. – 278 б.
20. Әбжет Б. Тұран және Иран мәдени байланыстары. - Түркістан: «Тұран», 2015. – 202 б.
21. Омаров Б. Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі «көшпелі сюжеттер». // *Turkic Studies Journal*. - №1. - Vol 4. - 2022. - 58-69 б.
22. Омаров Б. Кенен Әзірбаев шығармашылығы: шығыс сюжеттері және олардың поэтикалық түрленісі. // *Turkic Studies Journal*. - №4. - Vol 4. – 2022. - 78-98 б.
23. Оспанұлы Ә. Қаратау шайырлары. - Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 192 б.
24. Жаппарқұлова А. Майлықожа Сұлтанқожаұлының шығармашылық мұрасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2010. – 112 б.
25. Қасқабасов С., Тойшанұлы А. Түсініктемелер. Екі қаз, бір бақа // Кітапта: Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
26. Тридцать две новеллы о монахах. Пер. с санскр. И.Серебрякова. -М.: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 104 с.

References

1. Mailykozha. Shygarmlar [Works] («Atamura», Almaty, 2005, 864 p.).
2. Ziyaaddin Nahshabi. Totynama. Translated from Russian A. Konyratbayev and T. Konyratbayev («Zhazushy», Almaty, 1991, 304 p.).
3. Ziya al-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) [The Book of the parrot (Tuti-name)]. Translated from the Persian by E. Bertels («Nauka», Moscow, 1979. – 348 p.).
4. Said Haidar Haidari Section (Tota Kahani) [Tales of the Parrot (Tota Kahani)]. Translated from the Hindustani language (Urdu) by M.Klyagina-Kondratieva («Academia», Moscow-Leningrad, 252 p.).
5. Totynama [Totynama]. Translated from the version of G. Fayizkhanuly, responsible editor O. Kanapin (Xinjiang People’s Publishing House, Urumqi, 1987, 348 p.).
6. Totynama. Kone-turki-shagatai tilinen audargan Niyaz Tobysh [Totynama. Translated from the ancient Turkic-Chagatai language, Niyaz Tobysh] (Publishing House of Sh. Yessenov Aktau State University, Aktau, 2005, 196 p.).
7. Panchatantra. Perevod s sanskrita A.Syrkina [Panchatantra. Translated from the Sanskrit by A.Syrkin] (Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 1958, 376 p.).
8. Ibn al-Mukaffa. Kalila i Dimna. Perevod s arabskogo Sh.Shidfar [Ibn al-Muqaffa. Kalila and Dimna. Translated from the Arabic by Sh.Shidfar] («Hudozhestvennaya literatura», Moscow, 1986, 304 p.).

9. Hitopadesha ili poleznye sovety [Hitopadesha or useful tips] («Detskaya literatura», Moscow, 1958, 160 p.).
10. Imad ibn Muhammad an-Naari. Zhemchuzhiny besed (Dzhavahir al-asmār). Perevod s persidskogo M.Osmanova [Imad ibn Muhammad an-Naari. Pearls of Conversations (Javahir al-asmār)] («Nauka», Moscow, 1985, 400 p.).
11. Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly. Perevod s sanskrita R.Shor [Twenty-five stories of Vetala. Translated from the Sanskrit by R. Shor] («Hudozhestvennaya literatura», Moscow, 1939, 210 p.).
12. Zhizn' Vikrami ili 32 istorii carskogo trona. Perevod s sanskrita P.Grincera. [Vikram's Life or 32 stories of the royal throne. Translated from the Sanskrit by P. Grinzer] (Publishing House of Oriental Literature, Moscow, 1960, 240 p.).
13. Bakanygn koshui, Kitapta: Babalar sozi. Zhuz tomdyk. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Frog migration. In the book: The Word of ancestors. One hundred volumes. Vol. 73. Tales of the Beast («Foliant», Astana, 2011, 432 p.).
14. Eki kaz, bir baka. Kitapta: Babalar sozi. Zhuz tomdyk. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Two geese, one frog. In the book: The Word of ancestors. One hundred volumes. Vol. 73. Tales of the Beast («Foliant», Astana, 2011, 432 p.).
15. Satbaeva Sh. Sobranie sochinenii v pyati tomah [Collected works in five volumes]. Vol. 2 («Elorda», Astana, 2007, 360 p.).
16. Kaskabasov S. Zhanazyk. Ar zhylygı zertteuler [The funeral. Research for each year] («Audarma», Astana, 2002, 584 p.).
17. Kumisbaev O. Teren tamyrlar [Deep roots] («Gylım», Almaty, 1994, 320 p.).
18. Toleubaeva S. «Tysyacha i odna noch'» v kazahskoj fol'klornoj tradicii [«One Thousand and One Nights» in the Kazakh folklore tradition] («Arys», Almaty, 2009, 200 p.).
19. Abzhet B. Turki zhane iran halyktary ertegilerindegi mifologiyalyk keyipkerler [Mythological characters in the tales of the Turkic and Iranian peoples]. («Turan», Turkistan, 2008, 278 p.).
20. Abzhet B. Turan zhane Iran madeni bajlanystary [Turan and Iranian cultural ties] («Turan», Turkistan, 2015, 202 p.).
21. Omarov B. Kazak ertegileri men undi adebi eskertkisherindegi «koshpeli syuzhetter» [«Nomadic plots» in Kazakh fairy tales and Indian literary monuments], Turkic Studies Journal, 1, 58-69 (2022).
22. Omarov B. Kenen Azirbaev shynarmashylyny: shygys syuzhetteri zhane olardyn poetikalyk turlenisi [Kenen Azirbayev's work: Oriental plots and their poetic transformation]. Turkic Studies Journal, 4 (4), 78-98 (2022).
23. Ospanuly A. Karatau shajyrlary [Karatau resins] («Kazak universiteti», Almaty, 1991, 192 p.).
24. Zhapparkulova A. Mailykozha Sultankozhaulynyn shygarmashylyk murasy [Creative heritage of maylykozha Sultankozhauuly], Dissertation prepared for the degree of candidate of philological Sciences (Almaty, 2010, 112 p.).
25. Kaskabasov S., Toishanuly A. Tusiniktemeler. Eki kaz, bir baka. Kitapta: Babalar sozi. Zhuz tomdyk. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Two geese, one frog. in the book: The Word of ancestors. One hundred volumes. Vol. 73. Tales of The Beast («Foliant», Astana, 2011, 432 p.).
26. Tridcat' dve novelly o monahah. Perevod s sanskrita I.Serebryakova. [Thirty-two short stories about monks. Translated from the Sanskrit by I. Serebryakov] (State Publishing House of Fiction, Moscow, 1962, 104 p.).

B.Zh. Omarov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The ancient indian plot and its transformation in the fable «Totynama» of Mailykozha Sultankozhauuly

Abstract. In this article, the plot of the poem «Totynama» by the poet Mailykozha Sultankozhauuly, which has its own place in Kazakh literature, and the common plot in ancient Indian literary monuments are comprehensively considered.

It is known that the story of the turtle and two birds, told in such world-famous works as «Panchatantra», «Kalila and Dimnada» and «Hitopadeshada», has been reflected in the literature of many countries. When each person adapts and rearranges a particular work to its nature, it is natural that it undergoes some change. This phenomenon, which explains the intricacies of ancient plots, is the basis of this study.

The features of the development of the migrating plots, that have become an integral part of the oral art of a number of peoples of Central Asia, reached the Kazakh land in different ways and became part of the spiritual treasure. In the current work the attention is paid to studying the specific features of new poem based on old plot.

This study reveals the features of the development of migrating plots that have become an integral part of the word art among a number of peoples of Central Asia, these plots reached the Kazakh land in different ways, these plots entered the world spiritual treasury. The article also pays attention to the changes that migrating plots undergo during the performance of new zhyrau works. Based on this plot, a serious discussion was made about the origin of Kazakh fairy tales about animals. The example of Mailykozha's «Totynama», where the story of a frog and two parrots is sung, has become the object of research as an example of oral poetry.

The author of the article makes a comprehensive analysis of the ways of transformation of a work in the form of an obscenity of written origin in the Middle Ages into a poem of Kazakh people, features of singing, ways of transforming the plot.

Keywords: poet (akyn), transformation, plot, literary monuments, singing, world trend, parrot.

Б.Ж. Омаров

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Трансформация древнеиндийского сюжета в басне Майлыкожи Султанкожаулы «Тотынама»

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается произведение «Тотынама» Майлыкожи Султанкожаулы, творчество которого занимает особое место в казахской литературе, и созвучие фабулы этой басни с сюжетом, широко распространённым в древнеиндийских литературных памятниках.

Известно, что история о черепахе и двух птицах, рассказанная в таких всемирно известных произведениях, как «Панчатантра», «Калила и Димна», «Хитопадеша», нашла разнообразное отражение в литературе многих стран. Когда какой-либо народ адаптирует и преобразует под себя то или иное произведение, закономерно, что оно претерпевает некоторые изменения. Это явление, демонстрирующее переплетение древних сюжетов, является основой данного исследования. В статье выявлены особенности развития вошедших в словесность ряда народов Центральной Азии, достигших разными путями казахской земли и ставших частью духовной сокровищницы бродячих сюжетов, уделено особое внимание изучению изменений, происходящих при создании нового произведения. Осуществлен анализ происхождения казахских сказок о животных, основанных на данном сюжете. История лягушки и двух попугаев, о которых говорится в басне Майлыкожи «Тотынама», стала объектом исследования в качестве образца изустной авторской поэзии.

Автором статьи проведен всесторонний анализ путей преобразования на казахской земле произведения, написанного в средние века прозаическим слогом, в произведение поэтической формы, а также анализируются особенности создания нового изустного произведения и способы трансформации сюжета. В работе рассматривается процесс трансформации древнеиндийского сюжета при переходе в другую литературу, показанный на примере «Тотынама» Майлыкожи.

Ключевые слова: акын, басня, трансформация, сюжет, литературные памятники, изустная поэзия, притча, мировая тенденция, лягушка и утка, попугай.

Автор туралы мәлімет:

Омаров Б.Ж. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Омаров Б.Ж. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.